

Univerzita Karlova v Praze
Právnická fakulta

Dokud nás revoluce nerozdělí

Klauzule věčnosti

Studentská vědecká a odborná činnost

Kategorie: magisterské

Autor: Alžběta Kubitová

Konzultant: doc. JUDr. Jan Kysela, Ph.D.

2015

VIII. ročník SVOČ

Čestné prohlášení a souhlas s publikací práce

Prohlašuji, že jsem práci předkládanou do VIII. ročníku Studentské vědecké a odborné činnosti (SVOČ) vypracovala samostatně za použití literatury a zdrojů v ní uvedených. Dále prohlašuji, že práce nebyla ani jako celek, ani z podstatné části dříve publikována, obhájena jako součást bakalářské, diplomové, rigorózní nebo jiné studentské kvalifikační práce a nebyla přihlášena do předchozích ročníků SVOČ či jiné soutěže.

Souhlasím s užitím této práce rozšiřováním, rozmnožováním a sdělováním veřejnosti v neomezeném rozsahu pro účely publikace a prezentace PF UK, včetně užití třetími osobami.

V Praze dne 15. 4. 2015

Alžběta Kubitová

Poděkování

Děkuji svému konzultantovi, **doc. Janu Kyselovi, Ph.D.**, z Katedry politologie a sociologie za jeho podnětné připomínky a laskavá slova, bez nichž by tato práce nevznikla. Poděkování patří též Mgr. Janu Grincovi, který práci mentoroval v rámci Výjezdního semináře Ústavní teorie.

Obsah

Dokud nás revoluce nerozdělí	1
Klauzule věčnosti	1
Čestné prohlášení a souhlas s publikací práce	2
Poděkování	2
Úvod	4
Definice.....	5
Historie	7
Významná judikatura.....	8
Pl. ÚS 19/93	9
Pl. ÚS 36/01	10
Pl. ÚS 27/09	11
Odkud se bere legitimita klauzulí věčnosti a jaký by měly mít obsah?	12
Teorie společenské smlouvy.....	13
Přirozené právo	14
Jsou klauzule věčnosti navždy?	16
Portugalsko.....	16
Možnost odstranit referendem	17
Revoluce	17
Nežádoucí účinky.....	18
Destabilizace režimu.....	18
Riziko pro evropskou integraci	19
Riziko soudcokracie	19
Závěr	20
Seznam literatury	22
Knihy.....	22
Časopisy.....	22
Judikatura	22

Úvod

Demokracie je zdánlivě režim se zabudovaným mechanismem sebezničení. Státní moc se odvozuje z lidu, hlas lidu je hlasem božím a stát garantuje jednotlivcům rozsáhlá práva a svobody. Demokracie však vychází z předpokladu demokratů: angažovaných, liberálně smýšlejících jednotlivců. Ve skutečnosti však právě demokracií garantovaná svoboda může umožnit vzestup nedemokratických hnutí. Odstrašující příklad pádu výmarské republiky vedl k materiálnímu pojetí demokratického právního státu, kde je právo podmíněno nejen legalitou, nýbrž i legitimitou. **Klauzule věčnosti** jsou ústavněprávní odpovědí na schopnost sebedestrukce demokracie - snaží se demokratickému procesu nastavit materiální meze toho, co je oprávněn změnit a to v podobě určitého nezměnitelného ustanovení, např. českého čl. 9 odst. 2 Ústavy: „Základní náležitosti demokratického právního státu jsou nezměnitelné.“

Práce se zaměřuje zejména na českou úpravu, ale využívá komparativní pohled pro nástin optimální úpravy. Těžiště práce je v pokusu legitimizovat omezení demokratického procesu, přičemž nepřijímám ideu výsadního postavení originárního ústavodárce. Opodstatnění omezení oprávnění lidu měnit základní zákon lidu hledám v přirozeném právu, konkrétně v lidských právech.

Ani klauzule věčnosti však netrvají věčně, lze je anulovat jak radikální interpretací, tak mimoprávní cestou, která s nimi odstraní i celý ústavní režim (tj. revolucí). Z hlediska dlouhověkosti ústav a vyšší stability ústavního režimu je žádoucí, aby ustanovení klauzule věčnosti byla skutečně nadčasová. V mnoha evropských zemích nalezneme pokusy je zneužít ke konzervování sporných otázek národní identity (státních symbolů a jazyka v Turecku) či formy státu (zejména zda je unitární či federální). Jinými slovy, každá odpověď, kterou zakotvíme v „nezměnitelném ustanovení“, nám příslušnou otázku transformuje z běžného sporu řešitelného v rámci daného systému na otázku existence či neexistence celého

ústavního řádu.¹

Definice

Zatímco ustavující moc má v klasickém pojetí moc neomezenou, ustanovená moc musí respektovat pravidla, která jsou zpravidla za tímto účelem obsažena v ústavě. Ústava je předpis nejvyšší právní síly upravující základní vztahy ve státě: „základní řád, podle něhož se tvoří státní vůle a uplatňuje se státní moc, stanoví se pravidla pro tvorbu a vydávání obecně závazných aktů státu a pro jejich vynucování“.² Ústavní právo bývá z definice z velké části procesní, neboť každá ústava musí obsahovat legislativní proces, a to nejen běžný, nýbrž i legislativní proces pro změnu ústavy, který se váže k tématu práce.

Rozlišení ústavních zákonů nebývá pouze materiální, typicky mají též vyšší rigiditu, k jejich novelizaci je nutná kvalifikovaná parlamentní většina, souhlas v referendu či schválení vícero zákonodárnými sbory. Některé ústavy však obsahují, ať už výslovně či judikatorně dovozenou, absolutně rigidní materii. Ustanovení ústavy zakládající tuto absolutní rigiditu lze nazývat klauzulí věčnosti, německy „Ewigkeitklausul“.

Obzvláště v českém kontextu bývá někdy problém rozlišit materiální jádro ústavy od klauzule věčnosti. Učebnicově lze říci, že klauzule věčnosti je tvořena příslušnými ustanoveními, které normativně ukládají zákonodárci do budoucna nezměnit a nezrušit určitou část Ústavy.

Materiální jádro je pak tvořeno základními znaky ústavy, tedy těmi náležitostmi, které kdyby se změnily, jde o jinou ústavu.³ Je nutno podotknout, že materiální jádro mají všechny ústavy a neplyne z něj automaticky zákaz jeho změny, lze však říci, že změna podstatných náležitostí je spíše zrušením ústavy než její pouhou změnou.⁴

¹ PREUSS, Ulrich: THE IMPLICATIONS OF "ETERNITY CLAUSES": THE GERMAN EXPERIENCE. 44 Isr. L. Rev. 429 2011. Dostupné z Hein Online. s. 446

² PAVLÍČEK, V. a kol.: Ústavní právo a státověda. I. díl. Linde Praha a.s. 1998. ISBN 80-7201. s.22

³ MOLEK, Pavel: Materiální ohnisko ústavy : věčný limit evropské integrace? Brno: Masarykova univerzita. 2014. ISBN 978-80- 210-7435-4. s. 137 - 138

⁴ SCHMITT, Carl: Constitutional theory. Překlad Joffrey Seitzer. 2008. Duke University Press. ISBN 978-0-8223-4011-9. s. 141

V českém kontextu bývá někdy odst. 2 článku 9 Ústavy: „Změna podstatných náležitostí demokratického právního státu je nepřípustná.“ označován za materiální jádro. To však není zcela přesné: článek 9 upravuje změny ústavy a mimo jiné procesně zakazuje zákonodárci zasáhnout do materiálního jádra. To svůj článek v Ústavě nemá, jeho obsah se snaží dovodit jurisprudencí a judikaturou,⁵ mj. z Preambule, Listiny a lidskoprávních ustanovení Ústavy. Před zlomovým nálezem Melčák se někteří autoři domnívali, že čl. 9 odst. 2 znamená pouhý „zákaz revoluce“. V jejich pojetí článek 9 přikazuje kontinuitu ústavního režimu a Ústavu lze měnit, nelze ji však zrušit.⁶ Toto pojetí se však nálezem Melčák stalo naprosto neudržitelné a i jurisprudencí se nyní kloní k extenzivnějšímu výkladu. Například Vojtěch Šimíček zahrnuje do nezměnitelných náležitostí dle čl. 9 následující principy demokratického právního státu:

- svrchovanost lidu
- zakotvení a ochrana základních práv a svobod
- panství práva
- volná soutěž politických stran
- rozhodování většiny se současným respektováním práv menšiny
- základní principy volebního práva
- vláda na čas
- dělba státní moci
- nezávislost soudů a soudců
- právo na územní samosprávu
- nezměnitelnost materiálního ohniska ústavního pořádku⁷

Díky obecnosti české klauzule věčnosti by tak měla chránit právě materiální jádro a předmět této ochrany je tedy fluidní, jeho obsah se bude měnit, jak se bude měnit společnost a obsazení Ústavního soudu.

Dopadem klauzule věčnosti je tedy, že zákonodárce nemůže přijmout, byť by měl třeba

⁵ nálezy ÚS: Pl. ÚS 19/93 ze dne 21. 12. 1993, Pl. ÚS 36/01 ze dne 25. 6. 2002, Pl. ÚS 27/09 ze dne 10. 9. 2009

⁶ KLÍMA, K. et al: Komentář k Ústavě a Listině. Plzeň: Aleš Čeněk. 2009. ISBN 978-80-7380-140-3. s. 110

⁷ BAHÝLOVÁ a kol.: Komentář. Ústava České republiky. Linde Praha. 2010. ISBN 978-80-7201-814-7. s. 153- 163

stoprocentní většinu, zákon rušící, měnící, či porušující materii chráněnou klauzulí věčnosti. Za tímto omezením ústavodárce je nutno hledat historickou zkušenost, kdy post-totalitní země usilují o přijetí i jiných, než procedurálních pravidel změny ústavy a právního pořádku jako takového.

Historie

Přestože „nezměnitelná ustanovení“ najdeme již v ústavách 19. století,⁸ chci se soustředit na moderní klauzule věčnosti, které lze od starších odlišit především tím, že se zdůvodňují materiálním právním státem a odklonem od formalistického pozitivismu.

Země, které si ve 20. století prošly nacistickou či komunistickou totalitou často hledaly způsoby, jak svou novou a křehkou demokracii ubránit před opakováním historie. Německo a další země dle jeho vzoru si uvědomily, že nestačí zavést pouze procedurální pravidla (např. kvalifikované většiny), protože je velmi pravděpodobné, že nedemokratická vláda bude mít většinu, třeba i stoprocentní.⁹ Proto německý Základní zákon v čl. 79 zakotvuje nezměnitelnost a neodstranitelnost článků 1 a 20 (čl. 1 garantuje lidskou důstojnost včetně lidských práv, zatímco čl. 20 zakotvuje demokratický a sociální stát a suverenitu lidu).

Do české Ústavy se klauzule věčnosti v podobě čl. 9 odst. 2 dostala patrně právě z německého Základního zákona. Ve vládním návrhu Ústavy obsažena nebyla, prosadil ji však Václav Havel, zřejmě na podnět svého poradce Václava Klokočky, který čerpal ze svého působení na mnichovské univerzitě. Václav Havel původně usiloval o konkrétní vymezení nezměnitelných náležitostí, a to čl. 1 až 11 Ústavy,¹⁰ nakonec však zůstalo pouze u obecného ustavení ve znění: *„Změna podstatných náležitostí demokratického právního státu je*

⁸ MOLEK, Pavel: Materiální ohnisko ústavy : věčný limit evropské integrace? Brno: Masarykova univerzita, 2014. ISBN 978-80- 210-7435-4. s. 35

⁹ blíže např. KYSELA, J. Předpoklady soudní kontroly ústavnosti ústavních zákonů. *Jurisprudence*, č. 1/2010. s. 24 - 30.

¹⁰ PREUSS, O. : Podstatné náležitosti demokratického právního státu v judikatuře českého Ústavního soudu. s. 126. in: KYSELA, J., Gerloch, A. a kol.: 20 let Ústavy České republiky. 2013. ISBN 978-80-7380-448-0.

nepřípustná.“ Takto otevřené ustanovení se samozřejmě neobejde bez interpretace Ústavního soudu, jehož stěžejní judikaturu shrnu níže.

Je nutné pokládat si otázku, před čím nás vlastně klauzule věčnosti mají chránit, jestli před plíživou demolicí demokratických základů neopatrnými demokraty, před usurpací moci nedemokratickým hnutím, či zda je dokonce jejich účelem omezit budoucí moc totalitní vlády. Jen pokud si definujeme, co bylo jejich skutečným cílem, můžeme zhodnotit jejich skutečnou i potenciální efektivitu.

Významná judikatura

Klauzule věčnosti se v českém kontextu proslavila zejména po nálezu Pl. ÚS 27/09 „Melčák“, když ji Ústavní soud využil jako opodstatnění pravomoci přezkoumávat a rušit nejen zákony běžné, nýbrž i ústavní. Předně je nutno podotknout, že z klauzule věčnosti neplyne nezpochybnitelné oprávnění Ústavního soudu rušit ústavní zákony – tuto možnost komentáře k Ústavě vydané před r. 2009 nepřipouštěly.¹¹ Ze samotného zákazu změny podstatných náležitostí demokratického právního státu totiž ještě neplyne, že arbitrem dodržování této normy musí být nutně ústavní soud. Lze si představit, že by šlo o pokyn adresovaný zákonodárci samotnému, jehož porušení by bylo sankcionováno aktivací práva na odpor. Roli arbitra by zde vykonávala ustavující moc samotná: lid. Takový přístup zvolila norská jurisprudenc; a to přestože norská ústava obsahuje klauzuli věčnosti ve článku 121: *„Změna ústavy však nikdy nesmí odporovat principům v této ústavě obsaženým, nýbrž pouze pozměňovat konkrétní ustanovení, neměnit ducha ústavy a taková změna vyžaduje souhlas dvou třetin poslanců Stortingu.“*¹² Norské soudy toto ustanovení interpretují pouze jako pokyn zavazující zákonodárce a nepřičítají si pravomoc přezkumu ústavních novel.¹³ Stejný

¹¹ KLÍMA, K. et al: Komentář k Ústavě a Listině. Plzeň: Aleš Čeněk. 2009. ISBN 978-80-7380-140-3 s. 108 a SLÁDEČEK V. a kol.: Ústava České republiky. C. H. Beck. 2007. s. 71

¹² Ústava Norského království. Citováno dle [www: https://www.constituteproject.org/constitution/Norway](https://www.constituteproject.org/constitution/Norway) 2014 (navštíveno 7. 4. 2015). Překlad A. K., anglické znění: „Such amendment must never, however, contradict the principles embodied in this Constitution, but solely relate to modifications of particular provisions which do not alter the spirit of the Constitution, and such amendment requires that two thirds of the Storting agree thereto.“

¹³ FRIEDMAN, Andrew: Dead Hand Constitutionalism: The Danger of Eternity Clauses in New Democracies. Mexican Law Review. Volume IV. No 1. 2011. Dostupné z www:

přístup zvolila i Francie; přestože francouzská ústava věčně zakotvuje republikánský princip, Ústavní rada se dosud nevyjádřila, kdo by měl tuto normu vymáhat.¹⁴

Na druhou stranu, z absence klauzule věčnosti v ústavě daného státu nelze dovodit, že by ústavní soud neměl pravomoc přezkoumávat ústavní zákony. Judikaturou bylo materiální jádro a jeho nezměnitelnost dovozeno v Indii,¹⁵ jurisprudencí pak na Slovensku,¹⁶ přestože příslušné ústavy o něm mlčí. Jakkoliv se nám tento závěr může zdát sporný, jde o pochopitelnou tendenci ústavních právníků rozšiřovat své pravomoci.

Pl. ÚS 19/93

Přestože nejdůležitějším judikátem k čl. 9 odst. 2 české Ústavy je bezpochyby již dříve zmíněný Melčák, považuji za důležité zmínit i dřívější judikaturu českého ústavního soudu k „podstatným náležitostem demokratického právního státu“. Prvním pokusem o přesnější vymezení pojmu byl slavný nález Pl. ÚS 19/93 o protiprávnosti komunistického režimu a odporu proti němu, ze kterého si dovolím delší citaci:

„Naše nová ústava není založena na hodnotové neutralitě, není jen pouhým vymezením institucí a procesů, ale včleňuje do svého textu i určité regulativní ideje, vyjadřující základní nedotknutelné hodnoty demokratické společnosti. Česká ústava akceptuje a respektuje princip legality jako součást celkové koncepce právního státu, neváže však pozitivní právo jen na formální legalitu, ale výklad a použití právních norem podřizuje jejich obsahově-materiálnímu smyslu, podmiňuje právo respektováním základních konstitutivních hodnot demokratické společnosti a těmito hodnotami také užití právních norem měří (...) V pojetí ústavního státu, na kterém je založena Česká ústava, není právo a spravedlnost předmětem volné dispozice zákonodárce a tím ani zákona, protože zákonodárce je vázán určitými

<http://biblio.juridicas.unam.mx/revista/pdf/MexicanLawReview/7/arc/arc4.pdf>. Navštíveno dne 7. 4. 2015. s. 88

¹⁴ MOLEK, Pavel: Materiální ohnisko ústavy : věčný limit evropské integrace? Brno: Masarykova univerzita, 2014. ISBN 978-80- 210-7435-4. s. 58

¹⁵ Nejvyšší soud Indie. Golaknath v. State of Punjab. 1967 AIR 1643, 1967 SCR (2) 762.

a později: Nejvyšší soud Indie. Kesavananda Bharati v. State of Kerala. (1973) 4 SCC 225.

¹⁶ blíže např. BALOG, Boris: Materiálne jadro ústavy Slovenskej republiky a jeho ochrana. Eurokódex. 2014. ISBN 978-80-8155-032-4.

základními hodnotami, jež Ústava prohlašuje za nedotknutelné. Česká ústava např. v čl. 9 odst. 2 stanoví, že "změna podstatných náležitostí demokratického právního státu je nepřipustná". Tím jsou konstitutivní principy demokratické společnosti v rámci této ústavy postaveny nad zákonodárnou kompetenci a tím "ultra vires" Parlamentu. S těmito principy stojí a padá ústavní stát. Odstraněním některého z těchto principů, provedené jakýmkoli, byť i většinovým anebo zcela jednomyslným rozhodnutím parlamentu by nemohlo být interpretováno jinak, než jako odstranění tohoto ústavního státu jako takového."

Přes silný apel na materiální pojetí právního státu je nutno podotknout, že soudcem zpravodajem dotyčného nálezu byl Vladimír Klokočka, který odst. 2 čl. 9 do české ústavy pouhý rok předtím prosadil. Z tohoto nálezu tedy ještě nebylo možno dovodit jednoznačný konsensus na interpretaci článku 9.

PI. ÚS 36/01

Již na hranici derogace ústavního zákona se Ústavní soud octil v nálezu Pl. ÚS 36/01. Po euronovele Ústavy ztratily mezinárodní smlouvy o lidských právech svůj privilegovaný status a obecné soudy mohly samy rozhodnout v případě rozporu mezi lidskoprávní mezinárodní smlouvou a zákonem. Ústavní soud odkazem na čl. 9 odst. 2 konstatoval, že by se v takovém případě jednalo o snížení úrovně procedurální ochrany lidských práv, které jsou základní náležitostí demokratického právního státu. Euronovelu ústavy sice nezrušil, ale rozhodl se ji interpretovat v tom smyslu, že mezinárodní smlouvy o lidských právech jsou součástí ústavního pořádku a jejich případný rozpor se zákonem může rozhodnout jedině Ústavní soud. Jde o výklad v tak extrémním rozporu s textem ústavní novely, že si ho nelze vysvětlit jinak, než že Ústavní soud postrádal odvalu euronovelu derogovat a proto se její text rozhodl raději ignorovat. Klíčová právní věta nálezu zní: „Z ústavní maximy dle čl. 9 odst. 2 Ústavy neplynou konsekvence toliko pro ústavodárce, nýbrž i pro Ústavní soud. V nepřipustnosti změny podstatných náležitostí demokratického právního státu je obsažen i pokyn Ústavnímu soudu, dle kterého žádnou novelu Ústavy nelze interpretovat v tom smyslu, že by jejím důsledkem bylo omezení již dosažené procedurální úrovně ochrany základních práv a svobod.“ Podřadit pod podstatné náležitosti demokratického právního státu i zákaz

snížení procedurální ochrany základních lidských práv a svobod je velmi extenzivní výklad podstatných náležitostí demokratického právního státu. Lze si představit, že existují demokratické právní státy s nižší úrovní procesní ochrany základních lidských práv a svobod a zároveň, že podstatné je, zda je úroveň procedurální ochrany základních práv dostatečná k jejich uplatňování, ne zda byla snížena či zvýšena poslední novelou. Přijmeme-li takto širokou interpretaci materiálního ohniska ústavy, zjistíme patrně, že by čl. 9 odst. 2 odporovalo zrušení Úřadu veřejného ochránce práv, přestože jeho neexistence do roku 2000 nebyla v rozporu ani s Ústavou, ani s jejím materiálním jádrem a ostatně Úřad v Ústavě ani zakotven není. Ústavní soud tak pod rouškou ochrany demokratického právního státu odebírá parlamentu (a nepřímo tak zastoupenému lidu) další a další kompetence.

PI. ÚS 27/09

Nález PI. ÚS 27/09 „Melčák“ ze dne 10. 9. 2009 byl pak skutečnou revolucí v českém ústavním právu. Ústavní soud zde obrazně překročil ústavněprávní Rubikon, když si vyhradil právo derogace i vůči ústavním zákonům a to právě v případě, kdy mění podstatné náležitosti demokratického právního státu. V dané kauze se však nejednalo o to, že by moc nad Českou republikou přebírala jediná politická strana, ba ani úřad ombudsmana se nikdo nepokoušel zrušit, deliktem parlamentu bylo prosté vyhlášení předčasných voleb. V r. 2009 se nepodařilo najít jiné řešení vládní krize než předčasné volby, a protože ústava neumožňovala samorozpuštění sněmovny, parlament přijal ústavní zákon 195/2009 Sb., o zkrácení pátého volebního období Poslanecké sněmovny, řešení totožné s předčasnými volbami r. 1998.

Poslanec Melčák však podal ústavní stížnost, namítající zásah do jeho práva na rovný přístup k veřejným funkcím. Ústavní soud nejprve odůvodnil své právo rušit ústavní zákony vycházející právě z čl. 9 odst. 2, přičemž usoudil, že „*důsledky z něj plynoucí dopadají nejen na demokratického zákonodárce, nýbrž i na Ústavní soud samotný*“ a v kombinaci s čl. 83 („*Ústavní soud je soudním orgánem ochrany ústavnosti.*“) a čl. 87 odst. 1 písm. a) Ústavy („*Ústavní soud rozhoduje o zrušení zákonů nebo jejich jednotlivých ustanovení, jsou-li v rozporu s ústavním pořádkem*“) dovedl, že aby čl. 9 odst. 2 nebyl „pouhým apelem“, musí

mít Ústavní soud možnost derogovat i ústavní zákony. Principu legality dostal, patrně legitimně, podřazením ústavního zákona pod pojem „zákon“. Ústavní soud se tím opět přihlásil k materiálnímu pojetí ústavního státu: ústavním zákonem, vyloučeným ze soudního přezkumu, nemůže být cokoli, na čem se shodne parlamentní většina. Věcně pak rozpor daného zákona s podstatnými náležitostmi demokratického právního státu shledal v nutnosti podřízení volné soutěže politických sil stejným a předem stanoveným pravidlům, předvídatelnosti zákona dané jeho obecností, zákazu „ad hoc prolomení“ Ústavy a zákazu retroaktivity. I tyto principy je tedy nutno považovat za podstatné náležitosti demokratického právního státu.

Přestože byl Melčák ve své době zcela nečekaný, ústavní orgány se nálezu Ústavního soudu podřídily, a proto již dnes nemůže být pochyb o tom, že Ústavní soud má pravomoc derogovat i ústavní zákony, pokud by zasahovaly do „podstatných náležitostí demokratického právního státu“. Obecně považují pravomoc přezkumu ústavních zákonů za vhodnou pojistku proti extrémní svévoli zákonodárce. Nicméně, tento konkrétní zásah Ústavního soudu považují za předčasný a podstatné náležitosti demokratického právního státu zbytečně relativizující.

Odkud se bere legitimita klauzulí věčnosti a jaký by měly mít obsah?

Klauzule věčnosti fungují na principu dobrovolného sebeomezení zákonodárce. Originární ústavodárce si zde hraje na Odyssea, který nejen že nechá zalepit uši voskem plavcům (legislativcům podzákonné právní síly), ba i sebe nechá přivázat ke stožáru, aby nepodleh vábení sirén v podobě aktu *ultra vires*, ale dokonce ke stožáru poutá i všechny své nástupce.¹⁷

¹⁷ Tato výborná metafora náleží Pavlu Molkovi: MOLEK, Pavel: Materiální ohnisko ústavy : věčný limit evropské integrace? Brno: Masarykova univerzita, 2014. ISBN 978-80- 210-7435-4. s. 37

Klauzule věčnosti je tedy i tím, co Thomas Jefferson či James Madison nazývají „vládou mrtvých“¹⁸ a Radoslav Procházka dokonce „tyranií z hrobu“.¹⁹ Je tedy otázkou, jestli zrovna Česká národní rada, která 16. 12. 1992 přijala novou Ústavu, přestože byla zvolena ve volbách druhého řádu,²⁰ disponovala dostatečnou legitimitou, aby svázala vůli budoucího ústavodárce se silnějším legitimizačním řetězem. Připomeňme si Carla Schmitta:²¹ „parlament není mocí ustavující, je pouze jejím delegátem.“

Teorie společenské smlouvy

Státní moc je typicky legitimizována společenskou smlouvou. Původ této smlouvy bývá vyprávěn různě – ať už jako doložka smlouvy mezi lidem a Bohem či v modernějším pojetí jako dobrovolné podrobení se všech lidí společnému suverénovi v zájmu ochrany základních práv. Všechny teorie se však shodnou na tom, že společenská smlouva byla ujednána v „původním stavu“, tedy tak dávno, že o tom pro jistotu nejsou žádné důkazy, ba ani indície. Teorie společenské smlouvy vysvětluje vznik státu tak, že se lidé dobrovolně vzdali části své svobody ve prospěch státu, za účelem ochrany základních práv (typicky života a majetku). Lze tedy jen těžko říci, že rok 1993, kdy se ústavodárce údajně jednou provždy rozhodl zakázat budoucímu lidu takové patálie, jako ad hoc předčasné volby, byl rokem uzavření společenské smlouvy. Lze však uvažovat o tom, že vzhledem k probíhající přeměně ústavního režimu, společenského zřízení, vzniku samostatné republiky a nedávné době revoluční šlo o určitou změnu společenské smlouvy. Ani to nám však neospravedlňuje, proč by dřívější

¹⁸ MADISON, James: The Papers of James Madison. Edited by William T. Hutchinson et al. Chicago and London: University of Chicago Press, The Founders' Constitution, Volume 1, Chapter 2, Document 24, dostupné z [www: http://press-pubs.uchicago.edu/founders/documents/v1ch2s24.html](http://press-pubs.uchicago.edu/founders/documents/v1ch2s24.html). Navštíveno dne 7. 4. 2015.

¹⁹ PROCHÁZKA, R. Lid a sudcovia v konštitučnej demokracii. Plzeň: Aleš Čeněk. 2011 ISBN 978-80-7380-328-5. s. 86.

²⁰ Jak jednou pronesl docent Wintr: „Česká národní rada jako nejnižší orgán moci v celé federativní republice přijala Ústavu.“

V r. 1992 volili občané České republiky dvě politické reprezentace: republikovou Českou národní radu a Federální shromáždění. V českých zemích, které nebyly nakloněny rozdělení státu, byly federální orgány považovány za prestižnější, a to jak ze strany voličů, tak kandidátů.

Více např. JIČÍNSKÝ, Zdeněk: Ústavněprávní a politické problémy vzniku České republiky a charakteristika sociálně-demokratického návrhu Ústavy ČR, s. 46, in: KYSELA, J., Gerloch, A. a kol.: 20 let Ústavy České republiky. 2013. ISBN 978-80-7380-448-0.

²¹ SCHMITT, Carl: SCHMITT, Carl: Constitutional theory. Překlad Joffrey Seitzer, 2008, Duke University Press, ISBN 978-0-8223-4011-9. s. 109

ústavodárce měl mít silnější postavení než pozdější ústavodárce. Tento pocit nespravedlnosti je jediné umocněn demokratickým deficitem české ústavy.

Soudní přezkum, zejména pak přezkum ústavnosti zákonů ústavními soudy, je tradičně vnímán jako prostředek, kterým je moc ustavující (lid) chráněna před jednáním svých delegovaných zástupců, které by tuto smlouvu porušovalo. Ústavu lze považovat za jakousi konkretizaci společenské smlouvy (anebo také ne, viz Ústavní nauka C. Schmitta)²² a ústavní soud jako arbitr, který kontroluje její dodržování delegovanými zástupci vůči lidu. Již intuitivně cítíme, že pokud by zákonodárce mohl beztrestně porušovat Ústavu (např. nedodržováním legislativního procesu), nejednalo by se o demokratický výkon státní moci, neboť by nejednal v mezích zmocnění, které mu lid udělil. Stručně řečeno, soudní přezkum vychází z dělení na moc ustavující a ustanovenou – pokud se lid, jako moc ustavující, na něčem shodl, moc ustavená to musí respektovat, garantem toho má být právě soudní moc.²³ Zároveň má soudní moc poskytovat ochranu i jednotlivcům – pokud jsme si v rámci společenské smlouvy sjednali zákaz násilí, nemůžeme jej použít, a to ani vůči menšině, vůči které bychom si to v rámci demokratického procesu snadno odhlasovali. Z tohoto hlediska klauzule věčnosti legitimizuje přezkum ústavních zákonů. Není-li však legitimní ani původní klauzule věčnosti, nemůže být legitimní ani soudní moc vykonávaná na jejím základě.

Přirozené právo

Zpochybníme-li primát originárního zákonodárce, nemusíme nutně rezignovat na materiální pojetí právního státu. Klauzuli věčnosti lze zařadit do širšího kontextu „zpozitivňování“ přirozeného práva. Protože přirozené právo je obtížně aplikovatelné samo o sobě, neboť neexistuje autoritativní výčet jeho obsahu, setkáváme se čím dál častěji s jeho kodifikací v podobě lidskoprávních katalogů, ustanovení ústav o právu na odpor (přestože jde očividně

²² Blíže k rozdílu mezi společenskou a ústavní smlouvou: SCHMITT, Carl: Constitutional theory, §6 a §7 (s. 97 a. násl.). Překlad Joffrey Seitzer. 2008. Duke University Press. ISBN 978-0-8223-4011-9

Schmitt zejména zdůrazňuje, že smlouva, od které subjekt (jednotlivec) nemůže odstoupit, nemůže být svobodná.

²³ A. Hamilton, J. Madison, J. Jay, The Federalist Papers. Cit. dle českého překladu: A. Hamilton, J. Madison, J. Jay. Listy Federalistů. Olomouc 1994. 80-7067-390-7. s. 416.

o mimoprávní institut), apod.²⁴ Tyto katalogy právo toliko netvoří, jako spíše sepisují, čímž ho činí aplikovatelným.

Čl. 9 odst. 2 Ústavy totiž není jedinou klauzulí věčnosti, kterou v našem ústavním pořádku nalezneme. Právní věda zcela opomíjí druhou větu čl. 1 Listiny: „**Základní práva a svobody jsou nezadatelné, nezcizitelné, nepromlčitelné a nezrušitelné.**“ Tato má přitom mnohem snazší ospravedlnění vůči demokratickému principu než čl. 9 odst. 2, neboť na existenci přirozených práv se dnes shodnou všichni s výjimkou Alasdaira MacIntyre a jeho jednorozců.²⁵ Pokus o lidskoprávní klauzule věčnosti tak vychází z premisy, že moc lidu není neomezená, neboť jsou určité přirozenoprávní meze, které překročit nemůže. Snaží se však vypořádat s oprávněnou kritikou klauzulí věčností zpochybňující nadřazenost „ústavodárce včerejška“ vůči „dnešnímu ústavodárci“ a to tím, že hledá a nachází nadpozitivní právo jako legitimační titul.

Zároveň je definice nezměnitelných náležitostí přes přirozená lidská práva jednotlivce sympatičtější než „náležitosti demokratického právního státu“, ze kterých je cítit značný etatismus. Skrze lidská práva, zejména politická, lze dovést takřka vše užitečné (na základě tohoto ustanovení lze ospravedlnit i rozhodnutí v kauze Melčák, pokud bychom ho chtěli ospravedlnit, a to přes subjektivní právo rovného přístupu k voleným funkcím). Přes lidská práva však již nelze dovést formu státního zřízení, která ale z obecných i konkrétních klauzulí věčnosti formovaných ve vztahu ke státu dovozována bývá, a ty se tak stávají překážkou evropské integrace.²⁶ Stručně řečeno, z hlediska jednotlivce může být jedno, jestli bude žít v „České republice“, „Českém svazu knížectví“ či „Spojených státech evropských“; všechna tato zřízení jsou teoreticky stejně vybavena zajistit mu základní práva za

²⁴ WAGNEROVÁ a kol.: Listina základních práv a svobod. Komentář. Wolters Kluwer ČR. 2012. ISBN 978-80-7357-750-6. s. 4 - 9

²⁵ MacIntyre tvrdí, že lidská práva nelze nijak dokázat a proto neexistují, všechny pokusy je zdůvodnit přirovnává k víře na jednorozce a čarodějnice. MACINTYRE, A: After Virtue: A Study in Moral Theory. University of Notre Dame Press. 2007. ISBN: 978-0-268-03504-4. s. 69.

²⁶ „Lissabonurteil“ Spolkový Soud SRN. 2 BvE 2/08. 2009. Dostupné z <http://www.bundesverfassungsgericht.de/>. bod 220.

předpokladu, že budou fungovat na demokratickém principu, který lze ze základních práv snadno dovodit.

Definice nezměnitelných náležitostí přes lidská práva však nakonec může být mnohem extenzivnější než současný výklad čl. 9 odst. 2, zejména jde-li o sociální či menšinová práva. To lze však překonat judikaturou, stanovením jakéhosi „esenciálního obsahu“ a důsledným dodržováním doktríny sebeomezení ze strany Ústavního soudu. Z hlediska ústavního inženýrství bych tedy preferovala klauzuli věčnosti založenou striktně na subjektivních lidských právech, ve světle již existujícího článku 9 Ústavy je však čl. 1 Listiny pouhým interpretačním vodítkem.

Jsou klauzule věčnosti navždy?

Stejně jako osoby soukromého práva, ústavodárce se často zhrozí, k čemu se vlastně zavázal, a stejně jako osoby soukromého práva se od smlouvy snaží odstoupit. Žádné lidské pravidlo není skutečně věčné, jde jen o to, zda-li najdeme právní cestu, jak klauzuli věčnosti odstranit v rámci ústavního systému, či zda-li budeme muset zvolit cestu mimoprávní, tj. revoluci (ať už revoluci ve smyslu hořících barikád či tichého ústavního převratu).

Portugalsko

Cestu „právní kličky“ zvolilo Portugalsko. Ve své ústavě z r. 1975 se snažilo zachytit křehký celospolečenský konsensus, který vycházel z pádu Salazarova režimu. Následkem toho byla přijata dlouhá klauzule věčnosti, zakotvující mj. smíšené hospodářství a „správní samostatnost souostroví Azor a Madeiry“. Když pak bylo nezbytné v r. 1989 vynechat z ústavy „kolektivní vlastnictví výrobních prostředků“ přispěchala doktrína s koncepcí tzv. dvojité revize („dupla revisão“). Nejprve je příslušné ustanovení Ústavy zrušeno a až další novelou je přijato ustanovení mu odporující.²⁷ Je však zjevné, že se v takovém případě nejedná o klauzuli věčnosti, nýbrž pouze o rigidnější úpravu změny ústavy. Česká

²⁷ MOLEK, Pavel: Materiální ohnisko ústavy : věčný limit evropské integrace? Brno: Masarykova univerzita, 2014. ISBN 978-80- 210-7435-4. s. 82

jurisprudence se shodne na tom, že mezi neodstranitelné principy nezměnitelných náležitostí patří i samotný čl. 9 odst. 2.²⁸

Možnost odstranit referendem

Německý ústavní soud vyjádřil v slavném „Lissabonurteil“ nemožnost zániku suverénní Spolkové republiky Německo právě z důvodu klauzule věčnosti, čímž vyloučil možnost vzniku eurofederace. Zároveň však vycházel právě z koncepce společenské smlouvy, kdy Základní zákon byl vytvořen ustavující mocí, která ho může odstranit. Jako vhodný projev vůle suveréna vidí právě referendum, které je sice pokojným a právním institutem změny ústavního režimu, ale z titulu moci ustavující má právo změnit ústavní systém. Zároveň však Spolkový soud připouští, že je možné, že klauzuli věčnosti, resp. její určité dopady, nelze odstranit ani referendem. Tímto se snaží naznačit ochranu právě lidské důstojnosti před demokratickým principem.²⁹

Možnost odstranit klauzuli věčnosti referendem se totiž míjí s jejím účelem chránit demokracii před autoritářskými choutkami většiny. Klauzule věčnosti nejsou jen ochranou ústavodárného lidu před tyranským zákonodárcem, nýbrž mají omezovat i lid samotný. Slovy Jana Kysely: „*Víme-li, že lidé jsou schopni všeho, pokoušíme se jim zakázat alespoň něco.*“³⁰

Německá doktrína se však kloní k interpretaci, že lid jako moc ustavující může odstranit celou ústavu bez ohledu na klauzuli věčnosti.³¹

Revoluce

Konečně je nutno si uvědomit, že je naivní očekávat, že nás před nástupem totalitního režimu ochrání slova na papíře, a to i pokud papír nadepíšeme slovy „nezměnitelné

²⁹ „Lissabonurteil“ Spolkový Soud SRN. 2 BvE 2/08. 2009. Dostupné z <http://www.bundesverfassungsgericht.de/>. bod 220.

³⁰ KYSELA, J. Předpoklady soudní kontroly ústavnosti ústavních zákonů. Jurisprudence, č. 1/2010, s. 24 - 30.

³¹ MOLEK, Pavel: Materiální ohnisko ústavy : věčný limit evropské integrace? Brno: Masarykova univerzita, 2014. ISBN 978-80- 210-7435-4. s. 68

náležitosti demokratického právního státu“. Z tohoto vychází právě kritika nálezu „Melčák“ v disentaním stanovisku soudce Musila:

„22 (...)Představa, že právníci jsou snad těmi, kdo v konečné instanci vyřeší nejlépe svár mezi dobrem a zlem, je veskrze mylná a v historii nesčetněkrát vyvrácená. Jestliže už se v této kauze tak často používají historické paralely (z nichž některé já sám pokládám za zcela nepatřičné), uvedu také jednu otázku: Což snad právníci zabránili tomu, aby vznikly a fungovaly totalitní režimy? Což snad soudci neasistovali při zločinech fašistické a komunistické justice? Též dnešní právníci jsou jen obrazem dnešního stavu světa.“³²

Nežádoucí účinky

Destabilizace režimu

Je přirozené, že v demokratickém státě se o podobu ústavy vedou spory. Není nic špatného na tom, že i ústavní zákony vznikají na politickém kolbišti a návrhy na změnu ústavy jsou prostředkem, jak získat voličské hlasy. Takový je princip zastupitelské, ale vlastně i přímé demokracie a lid má právo určit si „základní zákon“ země.

Problém však vzniká v okamžiku, kdy určitou materii z demokratického politického procesu vyřadíme. I pokud se rozhodneme obětovat demokratický proces kvůli nějaké vyšší hodnotě, společenskou poptávku po ústavní změně tím neutišíme. Turecko má vzhledem ke křehkosti své sekulární demokracie profylakticky v klauzuli věčnosti všechny sporné rysy státu: sekularismus, unitarismus, státní symboly i úřední jazyk.³³ Pokud by se jednoho dne rozhodli přiznat práva kurdské menšině, není to v rámci stávajícího režimu vůbec možné. Jediným řešením by tak byla revoluce, v případě Turecka spíše již tradiční vojenský puč. Pro Turecko by nešlo o nic zas tak neobvyklého, ale stejné riziko existuje i u tradičních západních demokracií. Pokud se rozhodneme o sporných otázkách národní identity navždy zakázat diskuzi, jediný způsob, jak je změnit, bude mimoústavní. Na druhou stranu, taková revoluce

³² Nález Pl. ÚS 27/09 ze dne 10. 9. 2009

³³ FRIEDMAN, Andrew: Dead Hand Constitutionalism: The Danger of Eternity Clauses in New Democracies. Mexican Law Review. Volume IV. No 1. 2011. Dostupné z [www: http://biblio.juridicas.unam.mx/revista/pdf/MexicanLawReview/7/arc/arc4.pdf](http://biblio.juridicas.unam.mx/revista/pdf/MexicanLawReview/7/arc/arc4.pdf). Navštíveno dne 7. 4. 2015. s. 89 - 96

nemusí nutně být násilná a dlouhověkost ústavy asi není hodnotou sama o sobě. Georg Jellinek považoval státní ideu za jeden z definičních znaků státu, nová ústava není s podstatnou změnou národní identity neopodstatněná. Vzhledem k přirozené averzi k diskontinuitě však nakonec považuji za žádoucí psát ústavy spíše nadčasově a do „klauzulí věčnosti“ vkládat jen principy, na kterých je skutečný konsensus a jejichž ochrana je toho skutečně hodna.

Riziko pro evropskou integraci

Dalším aspektem národní identity, kterou nevhodně formulovaná klauzule věčnosti může konzervovat, je státní zřízení. Z české klauzule věčnosti snad přímo formát státu nevyplývá,³⁴ ale Francie má nezměnitelně zakotvenou republikánskou formu vlády (judikatura však dovodila, že většinu principů chráněných klauzulí věčnosti může zrušit lid jako moc ustavující) a stejným ustanovením se inspirovala i Itálie. Německo má článkem 20 navždy zakotvený spolkový stát. Pokud by v budoucnu dospěl společenský konsensus k touze po velkém evropském státě (případně federaci států), jednalo by se o těžko překlenutelný problém, na který naráží právě německý Ústavní soud ve svém rozsudku „Lissabonurteil“.³⁵ Zde opět dospívám k závěru, že pokud by byl společenský konsensus jednoznačně pro změnu státního zřízení, nikdo by se na klauzuli věčnosti neohlížel. Jednotlivé státy by buď dovedly pravomoc lidu překonat klauzuli věčnosti přímým rozhodováním, anebo by klauzule jednoduše ignorovaly.

Nemožnost transformace formy státu v rámci jednoho ústavního režimu vychází z etatické formulace klauzule věčnosti a bylo by možné jí zabránit lidskoprávní koncepcí.

Riziko soudcokracie

Nevýhodou jakéhokoliv abstraktního ustanovení v zákoně je, že jeho přesná interpretace bude v rukou moci soudní. K „aktivistickým soudcům“ bylo snad napsáno více než je zdrávo a

³⁴ BAHÝLOVÁ a kol.: Komentář. Ústava České republiky. Linde Praha. 2010. ISBN 978-80-7201-814-7. s. 153-163

³⁵ „Lissabonurteil“ Spolkový Soud SRN. 2 BvE 2/08. 2009. Dostupné z <http://www.bundesverfassungsgericht.de/>. bod 220.

tak jen stručně konstatuji, že i zde vzniká riziko vlády několika mála nevolených ústavních činitelů.

Zatímco český ústavní soud zrušil ústavním zákonem předčasné volby, turecký konstatoval, že ústavní novela umožňující nosení šátků na vysokých školách je v rozporu s ústavním principem sekularismu.³⁶ Překvapivé závěry ústavních soudů nejsou nijak výjimečné a pokud rozhodují o podstatných náležitostech demokratických států, mohou podryvat důvěru v celý ústavní systém; také mohou být jednoduše chybné.

Riziko soudcokracie však nelze brát jako příliš silný argument proti zahrnování klauzulí věčnosti do ústav, neboť jak dokazuje Indie, nejvyšší soudy jsou si tyto pravomoci ochotny přisvojit takřka nezávisle na textu ústavy.

Závěr

Pro zhodnocení užitečnosti klauzulí věčnosti je tedy opět nutno připomenout si jejich účel. Asi není vhodné je používat jako sebestředný pokus ústavního zákonodárce zanechat po sobě věčný odkaz či konzervovat jednou dosažený křehký konsensus, neboť takový konsensus se zákonitě změní a takové klauzule pak činí ústavní režim pouze křehkým.³⁷ Jako vhodnější považuji lidskoprávní vymezení klauzule věčnosti, neboť na lidských právech panuje široký společenský konsensus. Přesto však většina evropských klauzulí využívá etatistickou definici státu, která je příliš široká a činí ústavní režimy nestálými.

Bylo by příliš optimistické domnívat se, že klauzule věčnosti je samospásnou garancí demokratického právního státu. Není pochyb o tom, že nedemokratický režim by neměl

³⁶ FRIEDMAN, Andrew: Dead Hand Constitutionalism: The Danger of Eternity Clauses in New Democracies. *Mexican Law Review*. Volume IV. No 1. 2011. Dostupné z [www: http://biblio.juridicas.unam.mx/revista/pdf/MexicanLawReview/7/arc/arc4.pdf](http://biblio.juridicas.unam.mx/revista/pdf/MexicanLawReview/7/arc/arc4.pdf). Navštíveno dne 7. 4. 2015. s. 90

³⁷ PREUSS, Ulrich: THE IMPLICATIONS OF "ETERNITY CLAUSES": THE GERMAN EXPERIENCE. 44 *Isr. L. Rev.* 429 2011. Dostupné z Hein Online.

problém ji odstranit či ignorovat. Přesto jde o užitečný prvek obranyschopné demokracie chránící nejdůležitější hodnoty. Jako takový může pomoci před postupnou, „salámovou“, demolicí pilířů právního státu. Lze ji chápat jako pojistku ne toliko před úmyslným zničením demokratického režimu, jako spíše před neopatrným oslabováním principů právního státu samotnými demokraty.

Zodpovědnost za demokratický právní stát nemůže nést pouze Ústavní soud sám. Na absolutní rigiditě materiálního jádra musí panovat široký konsensus, kterého nelze dosáhnout příliš aktivistickým působením Ústavního soudu. Nález Melčák použil zbraň nejvyššího kalibru v situaci, kdy to nebylo potřeba, čímž termín podstatných náležitostí demokratického právního státu vyložil tak extenzivně, že jej devalvoval.

Nelze než přivítat poválečný odklon od formalistického pozitivismu. S materiálním pojetím státu ještě neumí naše společnost pracovat a od přijetí post-totalitních ústav většina států dosud nečelila reálné hrozbě totalitarismu. Je tedy příliš brzy hodnotit účinnost těchto klauzulí a nezbývá než přát si, aby i v budoucnu byly testovány co nejméně.

Seznam literatury

Knihy

- MOLEK, Pavel: Materiální ohnisko ústavy : věčný limit evropské integrace? Brno: Masarykova univerzita, 2014. ISBN 978-80- 210-7435-4.
- SCHMITT, Carl: Constitutional theory. Překlad Joffrey Seitzer, 2008, Duke University Press, ISBN 978-0-8223-4011-9.
- KLÍMA, K. et al: Komentář k Ústavě a Listině. Plzeň: Aleš Čeněk. 2009. ISBN 978-80-7380-140-3.
- WAGNEROVÁ a kol.: Listina základních práv a svobod. Komentář. Wolters Kluwer ČR. 2012. ISBN 978-80-7357-750-6.
- BAHÝLOVÁ a kol.: Komentář. Ústava České republiky. Linde Praha. 2010. ISBN 978-80-7201-814-7.
- KYSELA, J., Gerloch, A. a kol.: 20 let Ústavy České republiky. 2013. ISBN 978-80-7380-448-0.
- BALOG, Boris: Materiálne jadro ústavy Slovenskej republiky a jeho ochrana. Eurokódex. 2014. ISBN 978-80-8155-032-4.
- MADISON, James: The Papers of James Madison. Edited by William T. Hutchinson et al. Chicago and London: University of Chicago Press, The Founders' Constitution, Volume 1, Chapter 2, Document 24, dostupné z www: <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/documents/v1ch2s24.html>. Navštíveno dne 7. 4. 2015.
- A. Hamilton, J. Madison, J. Jay, The Federalist Papers. Cit. dle českého překladu: A. Hamilton, J. Madison, J. Jay. Listy Federalistů. Olomouc 1994. 80-7067-390-7.
- PROCHÁZKA, R. Ľud a sudcovia v konštitučnej demokracii. Plzeň: Aleš Čeněk. 2011 ISBN 978-80-7380-328-5.

Časopisy

- PREUSS, Ulrich: THE IMPLICATIONS OF "ETERNITY CLAUSES": THE GERMAN EXPERIENCE. 44 Isr. L. Rev. 429 2011. Dostupné z Hein Online
- KYSELA, J. Předpoklady soudní kontroly ústavnosti ústavních zákonů. Jurisprudence, č. 1/2010.
- FRIEDMAN, Andrew: Dead Hand Constitutionalism: The Danger of Eternity Clauses in New Democracies. Mexican Law Review. Volume IV. No 1. 2011. Dostupné z www: <http://biblio.juridicas.unam.mx/revista/pdf/MexicanLawReview/7/arc/arc4.pdf>. Navštíveno dne 7. 4. 2015.

Judikatura

- Nález Pl. ÚS 19/93 ze dne 21. 12. 1993
- Nález Pl. ÚS 36/01 ze dne 25. 6. 2002
- Nález Pl. ÚS 27/09 ze dne 10. 9. 2009

- Nejvyšší soud Indie. Golaknath v. State of Punjab. 1967 AIR 1643, 1967 SCR (2) 762.
- Nejvyšší soud Indie. Kesavananda Bharati v. State of Kerala. (1973) 4 SCC 225.
- „Lissabonurteil“ Spolkový Soud SRN. 2 BvE 2/08. 2009. Dostupné z <http://www.bundesverfassungsgericht.de/>. bod 220.